

ARTICLE INFO

Received: 05th June 2021
Accepted: 10th June 2021
Online: 15th June 2021

KEY WORDS

Zahiriddin Muhammad Babur, Humayun Mirza, Baburnama, Mubayyin, Harb ishi, Khatti Baburi, the Baburi dynasty, Afghanistan

BOBUR'S WORKS ARE AROUND THE WORLD

Sobirov Jamshidbek Zokirjon o'g'li

Andijan State University Faculty of History 2nd year student

<https://doi.org/10.5281/zenodo.5009930>

ABSTRACT

This article is about the invaluable works of Zahiriddin Muhammad Babur, the great ruler, active representative of the Timurid dynasty, the founder of the Boburid dynasty in India, the second greatest poet in Uzbek literature after Navoi, and his significance in world history, the attitude of world scholars to these works, and the worldwide recognition of these works.

BOBUR ASARLARI JAHON E'TIROFIDA

Sobirov Jamshidbek Zokirjon o'g'li

Andijon Davlat Universiteti tarix fakulteti 2-bosqich talabasi

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 05-iyun 2021
Ma'qullandi: 10-iyun 2021
Chop etildi: 15-iyun 2021

KALIT SO'ZLAR

Zahiriddin Muhammad Bobur, Humoyun Mirzo, Boburnoma, Mubayyin, Harb ishi, Xatti Boburiy, Boburiylar sulolasi, Afg'oniston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Buyuk shahanshoh, Temuriylar sulolasining yorqin vakili, Hindistondagi Boburiylar sulolasi asoschisi, O'zbek adabiyotida Navoiydan keyingi o'rinda turuvchi beqiyos shoir Zahiriddin Muhammad Boburning bizga meros qilib qoldirgan bebaho asarlari haqida, ularning dunyo tarixidagi ahamiyati haqida, ushbu asarlarda nimalar borasida so'z yuritilgani haqida, dunyo olimlarining bu asarlarga munosabati hamda bu asarlarning dunyo nigohidagi e'tirofi haqida so'z yuritiladi.

Madaniyat va ma'naviyat tariximizda XV – XVI asrning birinchi yarmi o'lmas asarlarga g'oyat boyligi, bu davrda xalqimiz insoniyatga ko'pgina ilm va adabiyot daholarini yetkazib bergani bilan alohida e'tiborga loyiq. Xususan, Xuroson va Movaraunnahrda yuzlab shoir-u adib, muarrix va bastakor, san'at ahli barakali

ijod qildi. Forsiy va turkiy tillarda yaratilgan durdona asarlardan ham forsiyzabon ham turkiyzabon kitobxonlar birdek ma'naviy oziq oldilar. Har ikki tilda yaratilgan badiiy, tarixiy asarlar bir-birini boyitdi. [1.B.3].

Ilk bor turkiy tilda ijod qilib, dunyoga tanilgan mashhur shoir Alisher Navoiydan so'ng uning darajasiga yeta olgan Zahiriddin

Muhammad Bobur o'z asarlari bilan alohida e'tiborga loyiq. Zahiriddin Muhammad Bobur o'rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir, olim bo'lish bilan birga davlat arbobi va sarkarda hamdir. Boburning dunyoqarashi va mukammal aql-zakovati bilan Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos solib, bu mamlakat tarixida davlat arbobi sifatida nomi qolgan bo'lsa, sejilo o'zbek tilida yozilgan "Boburnoma" asari bilan jahonning mashhur tarixnavis olimlari qatoridan ham joy oldi. Uning nafis, g'azal va ruboiylari turkiy she'riyatning eng nodir durdonalari bo'lib, "Mubayyin", "Xatti boburiy", "Harb ishi", Aruz haqidagi risolasi esa islom huquqshunosligi, she'riyat va til nazariyasi sohalariga munosib hissa qo'shildi.

Ilmiy va badiiy adabiyotlardan qariyb besh asr muqaddam bo'lib o'tgan qonli jang-jadallarni ozmi-ko'pmi balki tasavvur qilish mumkindir, ammo uning barcha azob-u uqubati, zahmat-u mashaqqatlarini ruhan va jismonan his qilish imkonsiz bo'lganidek, uzoq o'tmishda qolgan qonli qirg'inbarot urush sahnalarini jonli bayonlab berishning ham hech iloji yo'q, shuning uchun ularning chin tarixiy jarayonini faqat o'z davri hujjati bo'lgan qo'lyozma asarlar yoli solnoma ma'lumotlaridan anglash mumkin. "Boburnoma" o'z, ilmiy-adabiy va voqeiy qiymati bilan ana shunday tarixiy manbalar sirasiga kiradi. [2.B.78].

Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub ilmiy va adabiy asarlar orasida uning shoh asari – o'sha davr o'zbek adabiy tili va klassik adabiyotining yorqin namunasi bo'lgan "Boburnoma" alohida o'rin tutadi. "Boburnoma" O'rta Osiyo – Movaraunnahr, Xuroson, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston va Eron xalqlarining XV

asr oxiri XVI asr boshlari tarixiga oid nodir ma'lumotlar manbayidir. Bu asarning muhim hususiyati shundaki, Bobur unda bevosita ishtirok etgan, eshitgan va sezgan voqea va hodisalarni boricha-orttirmay, yashirmay, to'g'ri hamda haqqoniy yozadi. Bu asar – o'zbek nasrining ilk va ibratli namunasi. Asarni yozishda Bobur turli xil badiiy usul va til vositalaridan mahorat bilan foydalanadi, joylar manzarasi, topografiyasi, ob-havosi, o'simliklar dunyosi, aholisi, xalq va qabilalarning urfodatini bilimdon olim, adib va shoir, geograf va tabiatshunos, tarixchi va etnograf, Benazir tilshunos va san'atshunos sifatida bayon qiladi. "Boburnoma"ning lotin, fransuz, ingliz, nemis, golland, fors, hind, afg'on, yapon, turk, rus, qozoq va boshqa xalqlar tillariga tarjima qilinganligining va alohida mehr bilan o'qib kelinayotganligining boisi ham ana shunda. [3.B.8-9].

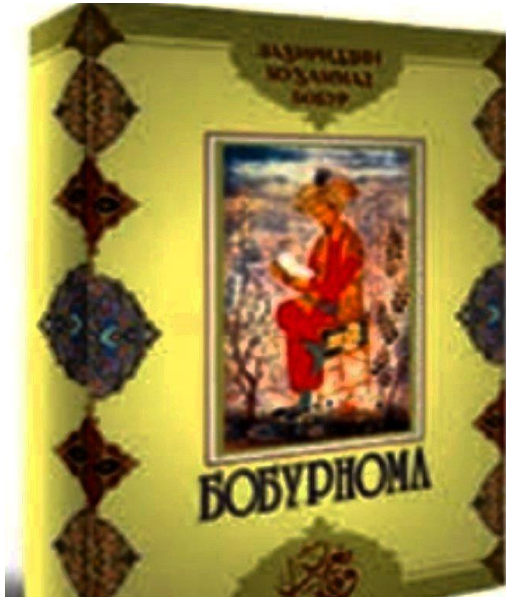
"Boburnoma" eski o'zbek tili va adabiyotining qimmatli yodgorligidir. XV asr oxiri va XVI asr boshlaridan o'zbek tilida yaratilgan asar namunasi "Boburnoma" o'zbek adabiyoti va ilmining ulug' namoyondasi Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi va hayotini yorituvchi birdan-bir ishonarli, birinchi manbadir. [4.B.50].

"Boburnoma"ni alohida sinchkorlik bilan o'qilganda, biz shu davrgacha bilgan va o'rgangan tarixiy voqealar, ajoyib hodisalar va insonlar haqidagi habar-ma'lumotlardan tashqari, uning muallifi – Boburning hamon biz e'tibor bermagan fazilatlarini, insoniy fe'llari, shaxsiy e'tiqodi va boshqa yangi-yangi muhim ma'lumotlar olish mumkin. [5.B.92].

"Boburnoma" adabiy-tarixiy ahamiyatga molik asar. Unda o'z davridagi ko'plab kishilarning turli vaziyatdagi

kechinmalari, Osiyoning ko'plab tog'lari, daryolari, o'rmon va cho'llari, iqlimi, aholisi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ahvoli haqida ma'lumotlar jamlangan. Ushbu asar jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilingan. Xususan, bunda Afg'oniston, Hindiston, Pokiston tadqiqotchilarining xizmatlari katta.

Ushbu asar samimiy va tiniq, aniq va puxta, qalb ehtirosi-yu alq qudrati bo'rtib turgan jumlar zamirida buyuk bir shaxs, kuchli bir tiyat, teran bir nuqtai nazar, qat'iy siyrat, bugungi tushunchalar bilan aytganda, yuksak darajada tizimlashgan milliy mafkura bor.

Zahiriddin Muhammad Boburning yuqorida keltirilgan asaridan tashqari, "Xatti Boburiy", shuningdek musiqa san'ati va harb ishlariga maxsus bag'ishlangan qator risolalari ham bo'lgan. Ammo keyingi ikki asar matni hanz topilgan emas. "Xatti Boburiy" da muallif arab alifbosini tahrir etib, yozuvni soddalashtirish va osonlashtirish maqsadida uni turkiy til va talaffuz me'yorlariga moslashtirgan. [6.B.8]. "Xatti Boburiy" ("Bobur xati") – Zahiriddin Muhammad Bobur risolasi va shu risolada ilgari surilgan xat turi. "Xatti Boburiy" arab

alifbosi asosida tuzilgan bo'lsa-da, bu alifbodan ba'zi jihatlari bilan ajralib turadi. Ammo bu ham arab alifbosi singari 29 harfdan iborat. Risolada Bobur alifbosini tahrir qilib, yozuvni soddalashtirish va osonlashtirish yo'lidan boradi va shu maqsadda uni turkiy tilning talaffuz me'yorlariga moslashtirishga harakat qiladi. U Hindistonda ekanligida bu xat bilan kitobat qilingan o'zining bir qancha she'rlarini Movaraunnahr va Afg'onistonga Humoyun Mirzo, Xoja Kalon va Hindol Mirzoga jo'natgan edi. Bu asar bilan muqadas Qur'oni karim ham ko'chirilgan va u "Mus'hafi Boburiy" deb atalgan. Bu noyon qo'lyozma Erondagi Mashhad shahridagi Imom Rizo yodgorlik majmuasi kutubxonasida, kseronusxasi Andijon shahridagi "Bobur va jahon madaniyati" kitob muzeyida saqlanadi.

Bulardan tashqari Bobur Mirzoning "Risolayi Volidiya" asari ham mashhur. Bu asar Zahiriddin Muhammad Boburning forschadan o'zbekchaga tarjima asari hisoblanadi. Bu asar aslida Hoja Ahror qalamiga mansubdir. 1528-yilning kuzida Boburning sog'ligi yomonlashadi, harorati ko'tarilib, isitmadan qiynaladi va ibodatni ham zo'rg'a amalgam oshiradi. U kasallikdan tuzilish ilinjida Hoja Ahrorning "Volidiya" risolasini tarjima qilishga kirishib, Hojaning ruhi unga madad bersa, kasallikdan qutulishiga ishonadi. U bu haqda "Boburnoma" da shunday keltirgan: Seshanba kechasi, safar oyining yigirma yettisida Hoja Ahrorning "Volidiya" risolasini nazm qilmoq hotirimg'a kechti. Hazratning ruhig'a iltijo qilib, ko'nglumga kechurdimkim, agar bu manzum ul hazratning, maqbuli bo'lur, hud nechukkim, sohibi "Qasida'i Burda"ning qasidasi maqbul tushub, o'zi aflaj marazidin xalos bo'ldi, men dog'i bu orizadin qutulib,

nazmimning qabulig`a dalile bo`lg`usidir. [7.B.346].

Bobur "Mubayyin" asarini yozilayotgan yillarda aruz vazni, uning nazariyasi va amaliyotiga oid ilmiy risolasini yakunlaydi. Mizo Boburning "Aruz risola"si o'zbek, arab va boshqa turkiy xalqlar she'riyati qonuniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qo'llanmadir. Bu asar qo'lyozmasining hozrgacha saqoanib qolganligi ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmasligi mumkin. Qo'lyozmaning bir nusxasi Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanib kelinayotgani haqida 1923-yil turo olimi M.F.Ko'prulizoda ilk bor ma'lumot beradi. Fransuz sharqshunosi Edgar Bloshe o'zining Parijdagi "Milliy kutubxonada saqlanayotgan qo'lyozmalar katalogi" "Aruz risolasi"ning ushbu qo'lyozmasiga alohida to'xtalib o'tadi.

"Aruz"ning bitilgan vaqti to'g'risida ham har xil fikrlar mavjud. A.Sherbakning yozishicha, u hijriy 940 (1533-1534) yoki 945 (1538-1539) yillarda yozilgan. Stebleva qo'lyozmaning oxiri 172b varaqda hijriy 940-yil ko'rsatilganiga asoslanib, uni 1533-yilning iyul oyida yozilgan deb hisoblaydi. Isxoqov va Xasanov esa 1524-1525 yillarda yozilgan degan fikrni bildirishgan. Boburning risolasi O'zbekistonga birinchi marta 1968-yilda keltirilgan degan fikr mavjud. S.Xasanov ushbu asarni uning transliteratsiyasi, izoh va nashrlar hamda ko'rsatkichlar bilan nashr etilgan. Risolaning chop etilishi boburshunoslikda ulkan voqea bo'ldi. Mazkur nashr bilan deyarli bir vaqtda I.B.Stebleva ham Moskvada shu risolani chop ettirdi. Unda so'zboshi, ko'rsatkichlar va asarning faksimilesi keltirilgan.

1949-yilda Izzat Sulton Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarining tanqidiy matnini yaratgan. Shu tadqiqotida u

Boburning ham aruz nazariyasiga oid risola bitgani, lekin bizning zamonamizgacha yetib kelmagani sababli bu ikki muallifning aruz haqidagi asarlarini taqqoslab, tegishli xulosa chiqarish imkoni yo'ligini yozgan. Keyinroq N.Mallayev o'zining "Ozbek adabiyoti tarixi" kitobida Boburning aruz haqida Mufassalomli risola yozgani va uning qo'lyozmasi saqlanib qolmagani yoki hozirgacha topilmagani to'g'risida ma'lumot beradi.

Boburning asari bir qancha jihatlar bilan o'ziga xosdir. Navoiyning "Mezon"i bilan solishtirganda shu narsa aniq ko'rinadiki, Boburning asari avvalo, aruz nazariyasi bayonining mukammalligi bilan, ikkinchidan, vaznlarni ko'rsatish uchun keltirilgan misollarning nihoyatda mo'lligi bilan ajralib turadi. Bobur asarida she'riy misollarni o'zbek va fors tillarida keltiradi. Asarning faqat o'zbekcha qismi va faqatgina Boburning o'z qalamiga mansub she'rlarda ishlatilgan so'zlar, ularning qaytarilganini ham qo'shib hosoblaganda, yigirma besh mingdan ziyod so'z qo'llagandir.

She'riyat dunyosida eng teran qarash egasi bo'lgan mashhur Bobur Mirzo" aruz ilmidagi tadqiqotlarida katta muvaffaqiyatlarga erishdi, bir qancha yangiliklar yaratdi. Xususan, S.Xasanovning yozishicha, u aruzning yangi 248 vazini aniqladi. A.Xojiahmedovning fikricha, Bobur she'riyatimizda qo'llanilishi mumkin bo'lgan 537 o'lchovdan 400 ga yaqin mutlaqo yangi vaznlarni kashf qilgan. [8.B.5].

"Adabiyot va san'at du burning "Aruz" risolasi ikki jihatda muhim: birinchidan, u o'zbek she'r nazariyasini boyitgani, takomillashtirgani bilan beqiyis ahamiyatga molik bo'lsa, ikkinchidan, antologiya sifatida ham ulkan e'tiborga sazovordir.

Bundan tashqari Bobur Mirzoning yuksak ahamiyatga ega bo'lgan asarlaridan yana biri bu "Mubayyin" asaridir. Ushbu asar o'g'li Humoyun Mirzoga atab yozilgan. Masnaviy tarzida yozilgan, islom huquqshunosligi va shariat aqidalariga bag'ishlangan bu asarda Movaraunnahr va Hindistonga oid o'sha davr ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bo'yicha qiziarli ma'lumotlar ham jamlangan. Valiahd Humoyun va Komron Mirzolariga dasturulamal sifatida mo'ljallangan "Mubayyin"da, ayni zamonda, namoz, zakot va haj ziyorati to'g'risida ham shar'iy me'zonlar bayon qilingan. [9.B.5].

Dinning asosiy ruknlari va qonun-qoidalarini to'g'risidagi huquq ilmiga bag'ishlangan "Mubayyin", nafaqat islomiy teologiya, balki shuning bilan birga filofosiya, tarix hamda tilshunoslik sohalari uchunham nihoyatda muhim manba. Asarning fiqhiy, tarixiy, falsafiy mavzular yuzasidan berilgan ta'riflarga qo'shimcha qilib yana shuni ham aytish kerakki, uning til boyligi va bayon uslubi haqida tilshunos hamda adabiyotshunos olimlarning bahosi juda ham yuksak. Istiqloq yillari "Mubayyin"ni o'rganish va uning nashri ustida ish olib borgan mahalliy olimlar sirasidan bo'lgan prof. S.Xasanov xulosalarida zikr etilishicha, muqaddam tadqiqotga tortilgan asarning natijalari, totalitar tuzum qolipi taqozosi tufayli faqat uning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatlariga bag'ishlangan edi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, ba'zi nashrlarda "Mubayyin"ni faqat davlatni boshqarish haqidagi tajriba talqini – traktat sifatida tushunilgan. Ya'ni davlatchilik qonuni va an'analari, hosilning deyarli yarim miqdorida soliq solinishi, savdo yo'llari xavfsizligi, mahalliy va xorijiy savdogarlar xifzi himoyati va boshqalar.

Bobur Mirzo "Mubayyin"da eng muhim islomiy bilimlarni saralab, o'zining din olimi, faqih ekanini ham ko'rsatgan. Bu asar Hindiston yurishlari davrida, hijriy 928 (mil.1521) yili she'riy yo'lda tasnif etilgan. Asarda axli sunnat val jamoat aqoidi ravshan bayon qilingan. Bobur bu asarni farzandlariga bag'ishlagan va butun kitobxonlarga yetkazishini orzu qilgan. "Mubayyin" asari "Hamd" – Alloh taologa hamd-u sano, "Na't" – Payg'ambarimizning ta'riflari, "Kitob nazmining sababi" kabi kirish qismlaridan va "E'tiqodiya", "Kitobus Salot" (namoz kitobi), "Kitobus zakot", "Kitobus savm" (Ro'za kitobi), "Kitobul haj" kabi besh ruknga doir boblar hamda "Kitob xotimasi" bo'limidan iborat. "E'tiqodiya" bo'limida Bobur axli sunnat val jamoat aqidasiining muhim qoidalarini bayon etadi. Jumladan, imom yoki boshliqqa bo'sunish haqida bunday yoziladi:

Xalq aro kimki podshohdurur,
Toatin qilmasang gunohdurur.

Bobur Mirzo kitobni yakunlar ekan, bu ilmlarga amal qilishga o'zi va kitobxon uchun ham Allohdan tavfiq – yordam so'raydi. So'ng kitob nomi haqida so'zlab: "Gayrat, shijoat ko'rsatib, jiddu jahd qilib tamomlagan bu kitobimda shariat masalalarini ochiq bayon etganim uchun, uni "Mubayyin" (Ochiq bayon etuvchi) deb nomlagan bo'lsam, ne ajab!" deydi.

Jahon turkiyzabon adabiyotiga o'zining olti yuzdan ziyod g'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a, fard va masnaviy janrlaridagi ash'ori bilan kirib kegan Bobur asarlari, qariyb besh asrdirki, hamon she'riyat muxlislari orasida sevib-ardoqlab o'qi kelinadi. Vaholanki shoirning har qanday tarif-u tahsinga munosib iqtidori va ijodiy kamoloti uning

o'z zamondoshlari tomonidan allaqachon munosib baholangan:

Bu fazilat bobida kamligi yo'q edirkim, nazm va nasr va turkiy va forsiy bebadal aytur edi. Alxusus turkey devoni bordurkim, ana toza mazmunlar topib, aytibdur va masnaviy kitobi ham borkim, oti "Mubayyin" dur. [10.B.104-105].

XX asrda "Mubayyin" tarkibidagi "Kitob uz-zakot", "Kitob ul-haj", "Kitob us-salot" qismlari alohida kitoblar holida bir necha marotaba nashr etilgan edi. Nihoyat, "Mubayyin" to'laligicha professor Saidbek Hasanov tomonidan 2000- yili nashr etildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur nuyuk shoirligi bilan birga islom dinining ruknlarini puxta egallagan. Uning asoslarini hanafiya mazhabi asosida sharhlari bilan bayon etgan yirik fiqhshunos olim hamdir.

"Mubayyin" asarining bizgacha sakkizta qo'lyozma nusxasi yetib kelgan: 1. Toshkent nusxasi I; 2. Berlin nusxasi; 3. Tehron nusxasi; 4. Sank-Peterburg nusxasi; 5. Toshkent nusxasi II; 6. Toshkent nusxasi III; 7. Toshkent nusxasi IV. 8. Toshkent nusxasi V. Bu asarning yuqorida sanalgan qo'lyozma nusxalaridan tashqari F.Ko'prulzoda o'z shaxsiy kutubxonasida saqlanadigan yana bir qo'lyozmasi haqida ahborot bergan va uning Marg'ilonda Kotib Iso Marg'inoniy tomonidan ko'chirilganini qayd etgan. Lekin hozir bu nusxaning qayerda saqlanayotgani ma'lum emas.

Chet ellik taniqli olimlar Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini o'rganar ekan, vatandoshimizning nechog'lik buyuk shoh, sohibdil shoir, ma'rifatli inson, ruhiy-ma'naviy jihatdan barkamol shaxs bo'lganligiga ishonch hosil qiladilar. Bu esa Bobur shaxsiga va me'rosiga bo'lgan hurmatni yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasan Qudratillayev: "Bobur Armoni" -T.: "Sharq" n-2009, 3-bet
2. N.G. Nizomiddinov: "Buyuk Boburiylar Tarixi" -T.: "Fan va Texnologiya" n-2012, 78-bet
3. Zahiriddin Muhitdinov: "Bobur Mirzo" -Andijon.: "Andijon Nashriyot-matbaa" n-2005, 8-9betlar
4. Aziz Qayumov: "Zahiriddin Muhammad Bobur" -T.: "Fan" n-2008, 50-bet
5. Sayfiddin Jalilov: "Bobur Haqida O'ylar" -T.: "Sharq" n-2006, 92-bet

6. Vahob Rahmonov: "Boburshoh: Shoir va Adib" - "Ma`rifat" g-2008, 8-bet
7. "Boburnoma" - T.: "O`qituvchi" n-2005, 346-bet
8. "Jahon Adabiyoti" - T.: "Sharq" n-2005, 2-son, 5-bet
9. Sultonmurod Olim: "Shoir ko`ngli va shoh siyosati" - "Hurriyat" g-2008, 5-bet
10. N.G`Nizomiddinov: "Buyuk Boburiylar Tarixi" - T.: "Fan va Texnologiya" n-2012, 104-105-betlar